

УДК 159.922.27–057.87

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ СЕРЕДОВИЩА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ СТУДЕНТІВ

Поліщук С.П., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки та психології

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті розкрито сутність складного багаторівневого процесу середовища розвитку соціальної зрілості студентів. Важливими елементами для середовища розвитку соціальної зрілості є різні типи спілкування і форми взаємодії, діяльність, поведінка, інформація, ситуація.

Ключові слова: соціалізація, соціальна зрілість, середовище розвитку, психологія середовища, соціальне середовище, діяльність, рефлексивна здатність.

В статье раскрыта сущность сложного многоуровневого процесса среды развития социальной зрелости студентов. Важными элементами для среды развития социальной зрелости являются разные типы общения и формы взаимодействия, деятельность, поведение, информация, ситуация.

Ключевые слова: социализация, социальная зрелость, среда развития, психология среды, социальная среда, деятельность, рефлексивная способность.

Polishchuk S.P. PSYCHOLOGICAL CONDITIONS ENVIRONMENT OF SOCIAL MATURITY OF STUDENTS

The article reveals essence of complex multi-process environment of social maturity of students. Important elements of environment for development of social maturity are different types of communication and forms of interaction, activities, behavior, information, situation.

Key words: socialization, social maturity, development environment, psychology, environment, social environment, activities, reflexive ability.

Постановка проблеми. У психології до зовнішніх умов, які впливають на перебіг процесів становлення соціальної зрілості, відносять інститути соціалізації (зокрема навчальні заклади), характеристики середовища (І. Альтман, Р. Баркер), типи спілкування, в які включається людина (Т. Парсонс, Т. Шибутані), види діяльності, в тому числі і спільної діяльності з іншими (І. Кон), характеристики соціокультурного оточення (Р. Бернс), життєві ситуації тощо.

Для студентів основними інститутами соціалізації є сім'я і навчальний заклад. Ситуація вступу старшокласника до вищого навчального закладу конструється зміною соціальної ролі відносин із батьками, однолітками, дорослими, а необхідність оволодіння новими нормами діяльності зазвичай породжує кризу. Вихід із кризи здійснюється або шляхом адаптації, або шляхом розвитку. В умовах, коли студент може усвідомити особисту суб'єктність, самовизначитися відносно елементів цієї нової ситуації і відносно своєї індивідуальності, відкриваються можливості індивідуального і соціального розвитку. Таким чином, умови, які створюються у навчальному закладі, будуть багато в чому визначати особливості розвитку та становлення соціальної зрілості студентів.

Ступінь розробленості проблеми. Окреслюючи шляхи розвитку освіти, О.Г. Асмо-

лов виділяє такі її вектори: від реформи педагогічного методу – до реформи соціальної організації життя в системі освіти; від адаптивно-дисциплінарної моделі засвоєння суми знань і навиків – до народження образу світу в сумісній діяльності з дорослими і однолітками; від технології навчання за формулою «відповіді без питань» – до життєвих завдань і пізнавальної мотивації особистості; від прищепленої безпорадності – до постановки надзадач [2, с. 612]. Стратегією пошуку педагогічних технологій стає стратегія побудови розвиваючого способу життя, різних навчальних і виховних середовищ.

Психологи вважають, що під впливом факторів середовища відбувається соціалізація, засвоєння соціальної інформації, ідентифікація, становлення зрілості особистості (Л.С. Виготський, К. Левін, О.М. Леонт'єв, Б.Д. Паригін, С.В. Попов).

Середовище в філософії розглядається як простір і матеріал для розвитку, за допомогою яких особистість прокладає собі шлях. Середовище – це оточення, сукупність природних умов, в яких протікає діяльність людського суспільства і організмів, тобто ті із оточуючих умов, які вони здатні переживати і від яких залежить їх існування.

У психології поняття і категорії середовища вживаються в якості системоутворюю-

ючих для дослідження впливів середовища на поведінку людини [1, с. 131]. Середовище розуміється як комплекс деяких умов, зовнішніх сил і стимулів, які впливають на індивіда [3, с. 6].

Визначилась і самостійна сфера досліджень, що отримала назву «психологія середовища», яка вивчає психологічні аспекти взаємовідносин людини з оточуючим середовищем. З будь-яким компонентом середовища індивід пов'язаний через процеси пристосування до неї, і разом з тим через процеси її перетворення. Х. Мюррей ввів для характеристики середовища поняття «прес середовища», вважаючи, що має місце одночасний вплив як потреб і особистісних характеристик суб'єкта, так і механізму середовища, в процесі якого суб'єкт або задоволений місцем свого перебування, або фрустрований. У концепції «життєвого простору» відображені неприпиняючі взаємодії внутрішніх і зовнішніх сил (потреб, мотивації, настрою і умов середовища), які підтримують або перешкоджають здійсненню цілей людини в конкретній ситуації.

Системність і взаємообумовленість впливів «середовище – людина» є тими характеристиками, які дозволяють вважати підхід, який розробляється в психології середовища, найбільш допустимим для проектування умов становлення соціальної зрілості.

Розглядаючи основні напрями і проблеми егопсихології, В.І. Панов зазначає, що вивченням взаємозв'язків між різними змінними середовищами і психікою, поведінкою людини займається психологія середовища, яка є різноманітною: просторовою, сімейною, інформаційною, екстремальною, етнічною. Також науковець виокремлює розвиваюче середовище, описує емоціогенне середовище, розвиваюче емоціогенне середовище [6].

Психологами розроблені поняття «соціального середовища особистості», «соціального та соціально-психологічного середовища», виділені види соціального середовища в залежності від видів соціальної діяльності, відмічаючи їх вплив на створення або зміну певної мотивації у людини, особливо у юнацькому віці.

Л.С. Виготський розглядав роль середовища, своєрідність людського середовища, мінливість і відносність середовища для дитини. Зазначав, що середовище являє собою умову здійснення діяльності людини і джерело розвитку особистості. Це та умова, без якої неможливий процес побудови особистості. Матеріалом для цієї побудови служать ті суспільні відносини, які застає індивід, з'являючись на світ [5, с. 37].

У психології експериментально досліджувався взаємозв'язок соціального середовища і розвитку інтелекту дитини (Ж. Піаже, Л.-Н. Перре-Клермон), особистих поглядів дитини (Х. Ремшмідт), розвиток її свідомості (О.М. Леонтьєв). Психологи співвіднесли умови середовища з психологічними умовами. Науковці зазначали, що правила, які регламентують діяльність, являють собою умови середовища діяльності людини. Кожна з умов, відображаючись у свідомості, виступає як психологічна умова.

М.М. Ярушкін, детально аналізуючи соціальні системи, які розвиваються, відмітив той факт, що середовище, ситуації, які в ньому виникають, є важливою умовою для прояву активності людини, так як можуть відповідати реалізації потреб саморозвитку, або навпаки перешкоджати [8, с. 53].

Ю.Г. Абрамова проводить узагальнюючий аналіз досліджень впливу середовища звичайного оточення людини. Для характеристики основних процесів, які визначають способи і умови взаємодії організму і середовища, вона виділяє дві пари змінних, які розрізняються в залежності від: способу взаємодії людини із середовищем (поведінкового чи когнітивного); реакції людини на вплив середовища (активного чи пасивного). Дослідниця відносить до структури соціального середовища «мікросередовище» особистості і оточуючу її духовну атмосферу. Соціальне середовище складається із взаємодії різних факторів, включаючи зміст і форми суспільної свідомості, засоби і методи впливу на особистість у системі суспільного навчання і виховання, засоби масової комунікації. Має значення об'єм інформації, яку суспільство надає своїм членам, її зміст. Також психолог включає у поняття «соціального середовища» всі системи соціальних відносин [1].

Навчальний заклад науковцями розглядається по-різному: це і соціальне середовище розвитку особистості, і навчальне середовище, і середовище суспільного розвитку. Ці елементи навчального середовища мають специфіку, хоча вищий навчальний заклад може бути зрозумілим як модель тої чи іншої суспільної системи, в якій студенти осягають норми моралі, правила поведінки у суспільстві, основи і принципи взаємостосунків між людьми.

Зміст процесу соціалізації розгортається в трьох основних сферах існування людини – в діяльності, спілкуванні, самопізнанні, оскільки елементи навчального середовища можуть бути згруповані всередині цих сфер. У сфері діяльності елементами середовища виступають форми взаємодії: викладач – студент, студент – студент,

студент – батьки, студент – група. Норми і цінності, різні ролі задаються рамками навчального закладу. У сфері спілкування: зразки спілкування, які задані викладачами (монологічне чи діалогічне спілкування, авторитарне чи демократичне). У сфері самопізнання серед елементів середовища – образ «Я», який складається в залежності від типу поведінки викладача, від «ступеня сприймання» студента.

У низці інших елементів навчального середовища відмічаються характеристики викладача – його стать, особистісні якості, його очікування від студентів, його прийомів заохочення і покарання; умови навчання та інтер'єр навчального закладу; організація навчального процесу (відкриті чи формальні стосунки, строгий чи слабкий контроль); взаємовідносини студентів один з одним (взаємодопомога, змагання); спілкування з однолітками, дружба, стереотипи і т. д.

Таким чином, уявлення психологів про середовище передають багаточисельність факторів, умов, елементів, процесів, які його утворюють, і принципову незавершеність їх видів. У середовищі можуть бути виділені природні і ціленаправлено організовані елементи, регулюючі і не регулюючі, об'єктивні і суб'єктивні. Серед об'єктивних елементів відмічають дійових осіб, здійснену ними діяльність, їх тимчасові і просторові аспекти. До суб'єктивних елементів відносять міжособистісні стосунки, соціально-психологічний клімат, групові норми, цінності, стереотипи пізнання.

Мета статті – провести теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження психологічних умов середовища розвитку соціальної зрілості студентів.

Виклад основних матеріалів дослідження. У середовищі виділяються як стійкі та стабільні елементи, так і короткочасні та ситуативні. Ситуації розглядаються в якості результату активної взаємодії особистості і середовища. Розглядаючи окремі характеристики ситуації, М.М. Ярушкін зазначає, що характеристики ситуації є важливою умовою для прояву активності. Вони можуть відповідати реалізації потреб, або, навпаки, протидіяти їм [8, с. 53].

Описані типи елементів середовища дозволяють визначити характеристики середовища становлення соціальної зрілості, як фрагмента соціального середовища вищого навчального закладу. Виділяються чотири групи елементів середовища: стосунків, діяльності, ситуації, інформації (знання). Систему стосунків середовища становлення соціальної зрілості складають стосунки: викладач – студент, студент –

студент, студент – батьки, студент – група.

У процесі соціалізації розвиваються різні здатності і властивості особистості. Середовище їх розвитку оптимізують різні типи спілкування і форми взаємодії.

Організація специфічної форми взаємодії між викладачами і студентами розвиваючого спілкування є одним із важливих психологічних умов становлення соціальної зрілості студентів.

Розвиваючий тип спілкування передбачає здійснення педагогами переходу від традиційного педагогічного впливу на студента до розвиваючого спілкування, від формалізованого, заданого ролями «студент – студент», до неформального спілкування «людина – людина», від обміну інформацією, передачі знань, саме до спілкування.

Розвиваючий тип спілкування є предметом наукового розгляду у гуманістичній психології як спілкування «особистісно централізоване».

Організація міжособистісного спілкування студентів виявляється у формуванні в них навичок реалізації особистих соціальних почуттів, тобто навичок прояву суб'єктної активності у формі реалізації. Для цього викладачі вищого навчального закладу можуть задати зразки таких умінь своєю поведінкою, у вираженні почуттів, формулюванні цікавих запитань та ін.

Важливе значення має сумісна діяльність студентів у парах і групах у вигляді групового обговорення. Відповідно до Л.С. Виготського за всіма вищими функціями та їх відношенням стоять генетично соціальні відношення, реальні стосунки людей [4, с. 54]. Співпраця студентів є важливою умовою розвитку самостійної діяльності, становлення їх суб'єктності у відношенні виконуючої діяльності. Крім того, експериментальні дослідження показують, що сумісна форма роботи студентів сприяє розвитку змістовних способів звернень до дорослого. Групове обговорення є абсолютно незамінне при навчанні навичок рівноправного обговорення, відповідального ставлення до своїх слів, увага до слів інших. Адже в груповому обговоренні студентів центральним мотивом прояву активності є інтерес до проблеми обговорення. У відповіді, яка призначена для викладача, мотиви лежать зовсім в інших сферах – у сфері взаємовідносин із викладачами та одногрупниками, а також особистісної самооцінки.

Групове обговорення певної теми дозволяє формувати навички співпраці і сумісної діяльності – діяльності, яка має спільну ціль, а також залежить від активної позиції

всіх її учасників. Групове обговорення допомагає проектувати й іншу систему стосунків у середовищі становлення соціальної зрілості у взаємодії студент–група. Середовище повинне передбачати можливість позиційного самовизначення студента у різних групах. Групова робота дозволяє усвідомити свою приналежність до групи, отримати «навички цієї приналежності», навички міжгрупових стосунків. Важливим аспектом є те, що групи обговорення і сумісної діяльності, на відміну від груп за біологічними чи зовнішніми даними, є тимчасовими і утворені за спільністю поглядів. Цей факт може бути умовою усвідомлення відносності групових розрізень, з одного боку, та з іншого боку – усвідомлення права на існування груп, які розрізняються від особистої, і зниження неприязні до «чужих» груп, яку часто відмічають психологи при експериментальних дослідженнях міжгрупового сприйняття. Багаточисельність групової ідентифікації є одною із характеристик соціального самовизначення соціальної зрілості.

Наступною групою елементів, які виділені нами як значимі умови для розвитку середовища становлення соціальної зрілості, є діяльність.

Будь-яка здібність може проявитися і розвиватися в діяльності. Тому середовище становлення соціальної зрілості повинне включати в себе елементи діяльності, які розвивають здатність до самовизначення і прояв форм суб'єктної активності.

На думку П.Г. Щедровицького для формування здатності до самовизначення важливе значення має рефлексивна здатність. Це здатність людини зосереджуватися на змісті свої думок і внутрішніх психічних актів [7].

Психотехнічні вправи є традиційним у психології засобом організації рефлексії. Вправи являють собою невеликі ігри, є шляхом до пізнання дитиною самого себе, своїх можливостей, здібностей, своїх меж. Дії, відчуття, наміри учасників вправ усвідомлюються і пред'являються для обговорення. Таким чином розвивається здатність до рефлексії особистого досвіду, і поряд з цим – рефлексія особистої свободи як суб'єкта відносин. Даний ефект забезпечується неоднозначністю розуміння того, що відбувалося при виконанні психотехнічної вправи. У кожного учасника з'являється цілий спектр почуттів, переживань, розумінь ситуацій, частина з яких може бути їм присвоєна. Психотехнічні вправи використовуються для відпрацювання навичок поведінки у типових ситуаціях, розширення засобів поведінки, і тим самим сприяють розвитку

здатності самовизначення – здатності вибирати спосіб дій із низки можливих.

Середовище становлення соціальної зрілості повинне забезпечити таку діяльність, суб'єктом якої є сама особистість, тобто діяльність, яка ініційована нею самою, і нею ж виконана та оцінена. Суттєвим моментом організації поведінки Л.С. Виготський називає її об'єктивацію – винесення зовні, позначення її – і тим самим побудову своєї поведінки як предмета. Знак як засіб оволодіння поведінкою, як засіб в утворенні понять, як спосіб об'єктивації поведінки або дії розглядав Л.С. Виготський при постановці проблеми переходу від безпосередніх форм поведінки (форм реагування) до опосередкованих форм організації поведінки у керуванні нею [4].

Орієнтаційно-діяльнісна схема є знаковим засобом оволодіння певною діяльністю (аналіз наслідків, рефлексії тощо), засобами орієнтації у діяльності. За визначенням Г.П. Щедровицького, схема – це креслення, яке відображає систему, упорядкування або взаєморозміщення, зв'язок будь-яких частин; зображення, образ, який створений у спрощено-узагальненому вигляді. Схеми зображають цілісні і повні теоретичні одиниці мислення, знань і діяльності. Вони служать для виділення із загального змістового цілого розумової роботи ідеальних об'єктів думки і їх фіксації [7].

Таким чином, схема в якості знака може бути засобом оволодіння поведінкою. У ній фіксується спосіб розвитку дій. Схема є таким способом позначення, який дозволяє у найбільш цілісному і повному вигляді представити одиниці мислення, знань і діяльності та зафіксувати їх. Використання орієнтаційно-діяльнісних схем призводить до рефлексивного осмислення особистої активності, засобів досягнення цілі і перегляд можливих наслідків особистих дій.

Інформація, тематичний зміст в якості умови середовища розвитку соціальної зрілості має лише дві основні вимоги. Це актуальність для діючих осіб (викладача і студента), обумовлена як їх віковими особливостями і суб'єктивним досвідом, так і ситуативно. Теми для обговорення повинні бути на межі між конкретно-побутовим рівнем і абстрактно-філософським, дозволяючи звертатися як до життєвого досвіду учасників обговорення, так і виходити у рефлексивну позицію у відношенні змісту цього досвіду і теми. Ці характеристики дозволяють включити у діяльність більшість учасників середовища – різних за розвитком мислення, їх інтересами і тематичними перевагами.

Другою вимогою до тематичного змісту є віднесення цих тем до проблеми людини –

її якостей, почуттів, сфер життєдіяльності, цінностей тощо. Характеристики інших елементів середовища показують, що інформація несе лише невелику самостійну цінність. Головне її значення – бути матеріалом для розгортання розвиваючого спілкування, групових обговорень, діяльності, ситуацій.

Ситуація є головною умовою середовища розвитку соціальної зрілості, як ситуації прояву суб'єктної активності у формі реалізації. В ситуації проявляється взаємобумовленість усіх елементів середовища, взаємовплив середовища і особистості, так як ситуація визначається заданими відношеннями, інформаційним змістом, а також суб'єктивним досвідом діючих осіб ситуації. Тому кожна ситуація контрастна і неповторна.

Ситуація є мінімальною одиницею, по відношенню до якої може бути здійснено самовизначення, якщо вона буде зрозуміла, визначена як ситуація вибору. Здатність особистості творчо відноситися до ситуації, як до ситуації морального, ціннісного вибору, є важливою роллю у розвитку соціальної зрілості студентів.

Організатор середовища (викладач) може задавати такі ситуації самовизначення, окреслюючи межі ситуації, виділяючи зміст ситуації, по відношенню до якої є потреба здійснювати самовизначення, задаючи необхідний набір ракурсів для її розуміння і поле для можливого вибору. Людина повинна діяти в ситуації, але як саме, вона їй не вказує. Ситуація примушує людину до рішення.

Висновки. Таким чином, підбиваючи підсумок, ми вважаємо, що важливими умовами для середовища розвитку соці-

альної зрілості є різні типи спілкування і форми взаємодії, діяльність, поведінка, інформація, тематичний зміст, ситуація.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми психологічних умов розвитку соціальної зрілості студентів вищих навчальних закладів. Подальшого вивчення вимагають питання поглибленого аналізу цілісної системи розвиненості соціальної зрілості студентської молоді, конкретизації критеріїв та методів розвитку соціальної зрілості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова Ю.Г. Психология среды: источники и направления развития / Ю.Г. Абрамова. // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 130–137.
2. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А.Г. Асмолов. – М. : Изд-во «Институт пр. психологии», 1996. – 768 с.
3. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций. Учебное пособие / Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. – М., 1998. – 223 с.
4. Выготский Л.С. Конкретная психология человека / Л.С. Выготский // Вестник Моск. ун-та. – Сер.14. – Психология. – 1986. – № 1. – С. 52–65.
5. Леонтьев Л.П. Учение о среде в педагогических работах Л.С. Выготского (критическое исследование) / Л.П. Леонтьев // Вопросы психологии. – 1998. – № 1. – С. 108–127.
6. Панов В.И. Состояние и проблемы экологической психологии / В.И. Панов // Психологическая наука и образование. – 1998. – № 1. – С. 35–42.
7. Щедровицкий П.Г. К анализу техники организационно-деятельностных игр / П.Г. Щедровицкий. – Пущино. – 1987. – 44 с.
8. Ярушкин Н.Н. Психологические основы саморегуляции и самоорганизации социальных систем / Н.Н. Ярушкин. – Самара. – 1995. – 118 с.